

ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС РОЗВИТКУ ПОБІЧНОГО ЛІСОКОРИСТУВАННЯ

В історичному плані роль недеревних продуктів лісу не була однаковою. В одні періоди вона зростала, а в інші знижувалась. Для чіткішого розуміння тенденцій історичний процес розвитку їх використання розділяють на наступні 4 етапи.

На I етапі, який вимірюється тисячоліттями від існування людини до кінця феодального ладу, недеревні харчові продукти лісу, в повному розумінні слова "дари природи", цінувались вище деревини. Вони були основними продуктами харчування людини. У період палеоліту, мезоліту і неоліту роль рослинних харчових продуктів лісу, а також м'яса лісових звірів і птахів, для людини важко переоцінити, оскільки вони були єдиними продуктами харчування. Люди оселялись поблизу лісів і річок, де було значно легше прохарчуватися, ніж у степових районах. Лісові угіддя були тоді своєрідною коморою горіхів, плодів, ягід, грибів, меду, дичини, кореневищ рослин та інших продуктів. Нерідко між родовими общинами і навіть племенами виникали криваві бої за право користуватися угіддям. [18, 17]

Із розвитком землеробства і скотарства залежність людей від природної комори дещо зменшилась. Але в лісових угіддях дари природи відігравали основну роль у житті людини, а деревина другорядну. [18, 17-18]

На II етапі, початок якого збігається з початком розвитку капіталізму в Європі, значення недеревних продуктів лісу дещо зменшилось. Від продажу деревини, на яку значно зріс попит, поміщики, у чийй власності перебували земельні угіддя, одержували значно більше прибутків, ніж від продажу недеревних продуктів лісу. Тому користування деревиною стало головним, а використання недеревних продуктів – побічним користуванням лісу. Для сільських жителів лісових районів дикорослі плоди, ягоди, гриби продовжували залишатися

основними продуктами харчування, а для міських – делікатесами. [18, 18]

Узагальнюючи короткий огляд використання дикорослих на II історичному етапі, слід зазначити:

- по-перше, що вони частково втратили своє значення;
- по-друге, що гриби і ягоди стали товаром, який реалізовували як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку;
- по-третє, закупівлю дикорослих здійснювали в деяких районах, а заготівлею займалися неорганізовані збирачі. [18, 19]

Що стосується експорту, то царська Росія щорічно отримувала до 200 млн. золотих рублів від реалізації лісових плодів, ягід, грибів і горіхів за кордон, що набагато перевищувало доходи, отримувані за експорт першокласної російської деревини. [22, 10]

III етап розвитку побічних лісових користувань охоплює період з кінця 20-их до поч. 70-их рр. XX ст. Він характеризується певним зростанням значення недеревних харчових продуктів. Від побічних користувань поступово відокремлюються мисливство, яке перетворилось у багатьох районах у кліткове звірівництво, заготівля живиці, осмолу та інші користування.

На початку 30-их рр. XX ст. в СРСР видано спеціальну постанову, яка зобов'язувала крайові виконкоми організувати грибо-ягідні трести. Для реалізації постанови в райони, багаті на харчові продукти лісу, були послані уповноважені Центроспілки для контролю роботи споживчої кооперації. Спеціально підготовлені інструктори постійно їздили по районах, навчаючи низових заготівельників правил збирання і первинної обробки грибів, ягід і лікарської сировини. В багатьох населених пунктах працювали грибоварні пункти, де здійснювали первинну обробку і соління грибів.

В середині 30-х рр. XX ст. в Росії прибутки від реалізації недеревної продукції становили 4,5 млн.крб. і майже дорівнювали прибутку від реалізації хутра. [18, 19]

У повостанні роки обсяги заготівель дикорослих значно скоротилися порівняно з довоєнним періодом. Таке становище з використанням дикорослих ягід і грибів пояснюється об'єктивними причинами, викликаними війною. Головним

завданням тих років було відновлення зруйнованого народного господарства. Для збирання дикорослих не вистачало робочих рук. Вони були потрібніші на будовах, у промисловості і сільському господарстві. Тому освоєння дикорослих в централізованому порядку здійснювалось у незначній кількості. Основними заготівельниками, як і в довоєнні роки, були організації споживчої кооперації.

На початку 60-их рр. до заготівлі недеревних продуктів лісу рослинного походження прилучаються і лісові господарства. Вищестоящі органи стали доводити лісовим підприємствам планові завдання із заготівлі грибів і дикорослих ягід. Саме в кінці даного етапу працівники лісового господарства усвідомили, що є господарями не лише деревних ресурсів, що недеревні продукти лісу є однією з компонент лісових ресурсів, до використання якої необхідно підходити по-господарськи. Тому в кінці даного етапу частка недеревної продукції в загальному обсязі реалізації підприємств дещо зросла. [18, 20]

Велику роль у розвитку використання дикорослих зіграли ідеї проф. М.О.Обозова. Його докторська дисертація "Рациональне використання природних кормових угідь лісового господарства", монографія "Побічні користування в лісах СРСР", багаточисельні статті та виступи на нарадах, семінарах стали тим каталізатором, який повернув увагу лісоводів СРСР до недеревних ресурсів лісу. Обозов М.А. підкреслював, що прийшов час переходити від стихійного користування цими ресурсами і можливостями до "планомірного культурного господарювання в лісі". Треба окультурювати ліси – їх пасовища і сінокоси, закладати промислові плантації таких цінних порід, як аронія і горобина, ліщина, корзиночні верби. Необхідно серйозно зайнятися не лише збором дикорослих, але і впроваджувати культурне грибоводство, створювати плантації ягід, лікарських трав. [3]

Завдяки ініціативі і турботам вченого в Брянську створили першу в СРСР Лабораторію недеревних ресурсів лісу, створили унікальну по науковій і практичній цінності карту грибних ресурсів. Робота велася в тісному контакті з лісгоспами області, тому що вони були зацікавлені в ній. [3, 20]

Побічне лісокористування в Закарпатській області нерозривно зв'язане з організацією "Закарпатліс". Закарпатський обласний лісопромисловий трест "Закарпатліс" було створено у січні 1960 р. на базі тресту "Закарпатліспром", лісгоспів та ліспромгоспів Міністерства сільського господарства УРСР. [5]

У тому ж 1960 році комплексні підприємства – ліскокомбінати – були створені і в Чернівецькій та Івано-Франківській областях. Мета створення комплексних підприємств – концентрація в єдиному комплексі вирощування лісу, його експлуатації і відтворення, раціонального використання всієї деревної маси, одержаної в результаті проведення рубок проміжного і головного користування. [17]

З червня 1963 р. все лісове господарство, лісова, деревообробна і лісохімічна промисловість в області зосереджені в одному крупному господарстві – тресті "Закарпатліс". [20, 23]

Причиною посилення уваги до ресурсів побічного лісокористування стало проведення економічної реформи в СРСР у середині 60-их рр., викликаній зростаючими продуктивними силами, ускладненням виробничого апарату та господарських зв'язків в економіці СРСР. Реформа була направлена на вдосконалення усіх сторін економічної і господарської діяльності: управління, планування, матеріального стимулювання з метою прискореного розвитку народного господарства, підвищення продуктивності праці. [19, 1150]

Згідно розпорядження Ради Міністрів СРСР від 29 січня 1965 р. №139 заготівельним організаціям споживчої кооперації та іншим організаціям, які здійснювали заготівлю і переробку дикорослих плодів, ягід, горіхів, грибів і меду, дозволено здійснювати відрахування коштів на розширення матеріально-технічної бази по заготівлі і переробці дикорослих плодів, ягід, горіхів, грибів і меду в розмірі 3% від суми реалізації їх промисловості та торгуючим організаціям. [8, 52]

З метою підвищення інтенсивності лісгосподарського виробництва, а також забезпечення зростаючого попиту населення на дикорослі ягоди, плоди, гриби та інші харчові

продукти, починаючи з 1966 р., лісовим підприємствам стали доводити планові завдання по заготівлі цих продуктів. [18, 22]

Для стимулювання ефективного використання недеревних ресурсів підприємствами галузі з 1967 р. по 1990 діяла постанова уряду, у відповідності з якою прибуток, отримуваний лігоспами від заготівлі недеревних ресурсів, залишався у їх розпорядженні. Крім того, отримання на такі цілі пільгових державних кредитів дозволяло лісгосподарським підприємствам забезпечувати збільшення об'ємів заготівлі харчових продуктів лісу та їх промислової переробки. [15, 8]

Згідно постанови Ради Міністрів СРСР від 28 квітня 1967 р. №380 "Про порядок використання прибутку, одержуваного в 1967-1970 рр. підприємствами і організаціями системи Держкомітету лісового господарства Ради Міністрів СРСР від реалізації продуктів побічного користування в лісах" і постанови Ради Міністрів СРСР від 15 липня 1969 р. №550 про поширення дії вищезазначеної постанови на підприємства і організації системи Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР, прибуток, одержуваний в 1967-1970 роках від реалізації заготовлених і перероблених дикорослих плодів, ягід, горіхів, грибів та інших продуктів побічних користувань в лісах, залишався в розпорядженні цих підприємств і організацій та використовувався таким чином:

- 60% витрачалося на створення і розширення бази по заготівлі та переробці продуктів побічного користування в лісах, поліпшення якості продукції, а також на будівництво і ремонт житлових будинків понад план капітальних вкладень;

- 35% витрачалося на преміювання працівників, які приймають безпосередню участь в організації і проведенні заготівель та переробки зазначених продуктів, а також на культурно-побутові потреби. Преміювання проводилося за кошторисом, затвердженим директором підприємства разом з робітничим комітетом профспілки. При цьому преміювання керівника та головного бухгалтера допускалося з дозволу керівника вищої організації;

- 5% спрямовувалося в централізованій фонд Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР на здійснення заходів по технічному оснащенню підпорядкованих підприємств

і організацій, розширення їх виробничої діяльності, проведення виставок і обміну досвідом по заготівлі і переробці продуктів побічного користування в лісах. [14]

Значна кількість підприємств здійснила комплекс організаційно-технічних заходів, укріпила матеріально-технічну базу виробництв по заготівлі та переробці дикорослих, будувала грибоварні пункти, складські приміщення, а в деяких випадках навіть цехи з переробки дикорослих. [18, 22]

Лігоспи організували планову заготівлю дикорослих харчових продуктів. Організувалися тимчасові приймальні пункти, наймалися штатні та сезонні робітники лісгоспів, ліспромгоспів, місцеве населення з відрядною оплатою праці. Тимчасові заготівельники укладали договори з приймальниками продукції, виконували організаційну роботу по забезпеченню необхідними матеріалами, обладнанням, транспортом. [15, 8]

Що стосується Закарпатської області, то Рада Міністрів УРСР постановою від 15 червня 1967 р. №388 "Про заходи по збільшенню заготівель дикорослих плодів, ягід, грибів, лікарсько-технічної сировини і меду в Українській РСР" зобов'язала Міністерство лісової і деревообробної промисловості УРСР організувати при Буштинському лісокомбінаті експериментальну базу по переробці ягід, грибів та інших продуктів побічного користування. [6, 1] Відповідний цех при лісокомбінаті розпочав роботу з 1971 року.

З метою кращого використання побічної продукції лісу ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР 29 листопада 1968 р. прийняли постанову №614 "Про заходи по дальшому розвитку лісового господарства Української РСР", в якій передбачено докорінно поліпшити використання побічних ресурсів в лісах. [9, 5]

На виконання намічених постановою заходів у складі центральних апаратів Міністерства лісового господарства УРСР було створено госпрозрахункове управління, Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР - госпрозрахунковий відділ по заготівлі і переробці продуктів побічного користування, введено в штати обласних управлінь лісового господарства і лісозаготівель трестів "Закарпатліс",

“Прикарпатліс” і “Чернівецьліс” посади відповідних спеціалістів. [7, 48]

Відповідно з постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 29.11.1968 р. №614 та наказом Міндеревпрому від 30.12.1968 №117 трестом “Закарпатліс” організований відділ побічного користування лісом. Відділу побічного користування тресту були підпорядковані такі галузі побічного користування лісом:

1. Заготівля і переробка дикорослих та грибів.
2. Бджільництво.
3. Форелеве та мисливське господарство.
4. Допоміжне господарство (сінокосяння, землеробство, садівництво).
5. Ширважиток та сувеніри з лісових відходів. [6, 64]

IV етап, який починається з кінця 60-их рр. XX ст., характеризується якісними і кількісними зрушеннями у використанні недеревних ресурсів лісу комплексними лісовими підприємствами. На цьому етапі держлігоспи і лісокомбінати розпочали планове освоєння недеревних рослинних ресурсів лісу. Освоєння цих ресурсів здійснювалось у 2 напрямках:

- перший - традиційний напрямок - збирання дикорослих безпосередньо у лісі. Його іноді називають “випадковим користуванням”, адже успіх збирачів залежить не стільки від їх власних зусиль і вміння, скільки від урожайності дикорослих у поточному році;

- другий напрямок полягає у створенні плантацій ягідників, грибів, садів або навіть окремих спеціалізованих господарств, в яких виключений фактор випадковості і виробництво здійснюється на плановій основі. [18, 20-21]

Не слід, однак, вважати, що з часом другий напрямок освоєння ресурсів стане домінуючим і на певній стадії даного етапу підприємства повністю відмовляються від використання ресурсів дикорослих харчових продуктів лісу, зокрема ягід і грибів, і перейдуть лише на штучне їх вирощування. Збирання грибів і ягід у природних умовах - з одного боку, і вирощування цих продуктів на плантаціях - з іншого, це два види діяльності, які повинні “співіснувати” і розвиватися у кожному лісовому підприємстві одночасно, доповнюючи один одного. [18, 21]

Починаючи з 1970 р., лісокомбінати і держлігоспи займаються поліпшенням сінокосячих угідь і орних земель. У кислі ґрунти вносять вапно, а також органічні та мінеральні добрива, підсіюють кормові трави у виснажених сінокосячих угіддях. Випасання худоби проводиться в обмежених кількостях, щоб завдати менше шкоди насадженням. [18, 24]

З метою покращення раціонального використання побічної продукції лісу Рада Міністрів СРСР своїм розпорядженням від 13 травня 1970 р. №901-р поширила на підприємства і організації систему Мінліспрому УРСР дію розпорядження Ради Міністрів СРСР від 21 січня 1967 р. №132 про надання права здійснювати закупку і реалізацію продуктів побічного користування в лісах на умовах і за цінами, встановленими для споживчої кооперації. У зв'язку з цим підприємствам і організаціям системи Мінліспрому УРСР, які займалися заготівлею і переробкою побічної продукції лісу, надавалися кредити на оплату (в т.ч. авансовий кредит для розрахунків готівкою) і під наднормативні залишки аказаної продукції в порядку, встановленому інструкцією Державного банку від 29 грудня 1961 р. №1. [7]

У системі Міністерства лісового господарства УРСР за 1970 р. реалізовано дикорослих ягід, грибів, березового соку на 7 млн. крб. і одержано 1,6 млн. крб. чистого доходу [12, 84] (рентабельність - 30%).

У 1970 році в Маневичькому лігоспізагу був зданий перший в системі лісового господарства України консервний цех. Це поклало початок господарському підходу до заготівлі та переробки усіх видів лісової продукції. [21, 5]

В 1971 р. трест “Закарпатліс” був реорганізований у комбінат “Закарпатліс”. [5, 5]

З 1971 р. у комплексних лісових підприємствах настав якісно новий етап у розвитку побічних користувань: з цього року вони розпочали переробку дикорослих. У Буштинському лісокомбінаті (“Закарпатліс”) і в Ділятинському лісокомбінаті (“Прикарпатліс” Івано-Франківської області) були побудовані потужні цехи з переробки недеревної харчової продукції лісу. Крім того, в об'єднанні “Прикарпатліс” введено в дію 6 цехів з переробки ягід і плодів. Для забезпечення цехів сировиною в

сезон заготівель у лісокомбінатах діяло 250 грибоварних і закупівельних пунктів. Тому вже в 1972 р. по Мініспрому України, куди входили лісокомбінати, було реалізовано харчової продукції на суму 1,11 млн. дол. [18, 23]

Після освоєння потужностей у Буштинському і Ділятинському цехах значно збільшилися обсяги випуску консервної продукції, розширився асортимент, поліпшилась якість. У 1974 р. лісокомбінати України реалізували недеревної продукції лісу на суму 2,39 млн. дол., а в 1976 – більш ніж на 2,82 млн. дол. У наступні роки всі лісокомбінати виготовляли продукції побічного користування лісом на суму понад 5,68 млн. дол. [18, 23]

Різке зростання значення побічного лісокористування у діяльності лісокомбінатів яскраво видно на прикладі комбінату "Закарпатліс" (таблиця 1)

Таблиця 1.

Результати роботи по побічному лісокористуванню у комбінаті "Закарпатліс" у 1971-1975 роках [9, 13; 10, 1]

Показники	Од. вим.	1971	1972	1973	1975
Реалізація дикорослих плодів, ягід	тис. крб.	204	349	401,1	899
Реалізація на 1 га лісової площі	крб.	0,57	0,61	0,90	1,80
Прибуток від заготівлі дикорослих	тис.крб.	23	47,5	59,3	
Прибуток на 1 га лісової площі	коп.	4	8	11	
Заготовлено і вироблено недеревної продукції лісу	тис.крб.				1520,2
Заготовлено і вироблено недеревної продукції лісу на 1 га лісової площі	крб.				3,6

У 1985 р. в Мініспромі України була розроблена галузева Продовольча програма на період до 1990 р. і подальшу перспективу. Вона включала кілька напрямів. Один з них – визначення перспективи розвитку і використання недеревних

харчових продуктів лісу. З метою визначення реальних планових завдань по заготівлі дикорослих Програмою передбачалося проведення обстежень і картування ресурсів грибів, дикорослих ягід і лікарської сировини. Така робота виконана в лісгоспзагах Волинської, Рівненської та Житомирської областей. Угіддя, на яких виявлено значну кількість ресурсів грибів, ягід, лікарської сировини, були взяті під охорону. Для збереження природних умов у цих угіддях встановлювався спеціальний режим ведення господарства. В зоні Полісся, наприклад, різко обмежено осушення в лісовому фонді. Усього по Україні було виділено і взято від охорону близько 90 тис. га таких ділянок. [18, 25]

Другий напрям у реалізації Продовольчої програми галузі передбачав створення штучних промислових плантацій плодово-ягідних культур. Їх закладено понад 3 тис. га, зокрема, аронії – 1,4 тис. га, калини – 690, шипшини – 428, обліпихи – 370 га. [18, 25]

До 1991 р. площа цих плантацій становила 7,1 тис. га. Для створення плантацій використовують переважно ділянки під високовольтними лініями електропередач, уздовж газо- і нафтопроводів, низкопродуктивні землі, малопридатні для сільськогосподарського використання. [18, 26]

У лісгоспзагах УРСР діяло 760 грибоварних пунктів, які займалися заготівлею грибів, ягід і лікарської сировини; діяло 25 консервних цехів; на підприємствах Мінілісгоспу України було організовано 216 підсобних сільських господарств (практично у кожному лісгоспзагу). [4, 201]

З 1981 по 1990 роки лісові підприємства республік колишнього СРСР щорічно заготовляли переробляли недеревної харчової і сільськогосподарської продукції на суму понад 70 млн. дол. США. [18, 21]

Виробництво плодоовочевих консервів з дикорослих плодів і ягід в регіоні Українських Карпат у 1990 р. порівняно з 1980 р. підвищилось майже у 2 рази, в т.ч. по Івано-Франківській області – більше ніж у 2 рази. [1, 30]

В Україні виробництво і заготівля недеревної рослинності здійснювалася успішно. У 1985 році виготовлено продукції на 21,2 млн.крб., у 1990 – на 33,9 млн. крб. [1, 27] Значними були

обсяги заготівлі та переробки продуктів побічного лісокористування і на підприємствах системи "Закарпатліс", які, наприклад, у 1985 р. реалізували продукції на 3,56 млн. крб. [13, 146]

Комплексні лісові підприємства об'єднання "Закарпатліс" вже у 1987 р. виробили харчових продуктів лісу на суму 13,4 млн.крб. [2, 29]; у 1990 р. ними було вироблено харчових продуктів з дарів лісу на суму 15,9 млн. крб., випущено 2,46 муб плодоовочевих консервів. [1, 32] У цей період побічне лісокористування в області досягає максимального розвитку.

Можна виділити V етап розвитку побічного лісокористування - поч. 90-их років. З переходом на нові ринкові відносини попередня планово-економічна структура діяльності підприємств лісового господарства була зруйнована, а нова, яка забезпечувала б раціональне використання недеревних ресурсів, нині не існує.

Післяперебудовний час погіршив фінансовий стан лісгосподарських підприємств, економічна криза привела до згортання виробництва, скорочення робочих місць. Надмірний ріст цін на паливо, енергетичні ресурси, механізми та транспортні послуги відобразився на об'ємах заготівлі та переробки недеревної продукції. Зменшення об'ємів відбулося через припинення фінансування заготівель і капітальних вкладень у розвиток матеріально-технічної бази, нестачу оборотних коштів у лісгоспах, що, в свою чергу, негативно відбилося на забезпеченні сировиною переробних підприємств. Продукція стала дорогою, неконкурентоспроможною та не мала збуту через неплатоспроможність її споживачів. Згодом плодонеробні цехи взагалі відмовились укладати договори з лісгоспами на прийом дикорослої продукції через відсутність власних оборотних коштів на її закупку та припинення фінансування. [15, 8]

З переходом у 1987 р. лісокомбінатів Карпатського регіону на повний госпрозрахунок лісове господарство було переведене на бюджетне фінансування. [17] Затрати на утримання лісового господарства і сьогодні фінансуються з Державного бюджету.

Процеси роздержавлення і приватизації, які відбувалися в економіці України на початку 90-их років, не оминули і

лісокомбінати. Спочатку лісокомбінати стали орендними підприємствами, а далі акціонерними товариствами. Об'єднання "Закарпатліс" перетворилося на асоціацію. [20, 40]

24 лютого 1995 р. виходить Указ Президента України "Про реформування структури управління лісовим та мисливським господарством у Закарпатській, Івано-Франківській і Чернівецькій областях". Указом схвалена пропозиція цих обласних рад народних депутатів щодо реформування структури управління лісовим на мисливським господарством шляхом створення в системі Міністерства лісового господарства державних лісгосподарських підприємств. На виконання цього Указу Президента прийнята Постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1995 р. "Про вдосконалення управління лісовим та лісомисливським господарством у Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій областях". У цих областях були створені управління лісового господарства облдержадміністрацій та державні лісгосподарські підприємства. У їх відання передані державні ліси. На новостворені органи управління покладені обов'язки з ведення лісового і мисливського господарства та побічного користування лісами.

У Закарпатті було створено 17 держлісгоспів та держлісмисливгоспів, за якими закріплено 492 тис. га держлісфонду. [20, 40]

Негативні явища в економіці та реструктуризація лісового господарства призвели до занепаду побічного лісокористування (максимальний розвиток його приходиться на кінець 80-их років). Ні асоціація "Закарпатліс", ні держлісгоспи побічним лісокористуванням не займаються.

Можна виділити VI етап розвитку побічного лісокористування, який почався із сер. 90-их років і триває донині. Він пов'язаний із діяльністю недержавних структур. Оскільки попит на продукцію побічного лісокористування існує, а пропозиція з боку організацій, які раніше заготовляли левову її частку, практично відсутня, цю нішу зайняли підприємці та підприємницькі структури.

Ефективність використання продуктів побічного лісокористування в першу чергу залежить від обраної його

моделі. Нині побічне лісокористування області охоплює переважно 1-й рівень (збір дарів природи), носить безсистемний неплановий характер.

Як вважають економісти, в усіх випадках, коли частка продукції побічного лісокористування складає більше 10% загальної вартості всієї лісової продукції, вона повинна стати об'єктом господарювання нарівні з деревиною. [16, 14] У 2001 р. 14 суб'єктами господарської діяльності Закарпатської області експортовано за межі України 2134,3 т грибів та ягід на загальну суму 2,8 млн. дол. США (з них грибів 1025,1 тонн). Для порівняння: лісоматеріалів у круглому вигляді у 2001 році експортовано на суму 1,7 млн. дол. [11], тобто в 1,6 рази меншу.

В той же час, з ряду причин, держлісгоспи області заготовляють грибів не займаються, хоча лісові підприємства області займалися нею ще з 1968 р., і досвід роботи "Закарпатлісу" ще у 1969 році показав, що "побічне користування лісом є однією з найвигідніших галузей господарства і може принести значний дохід". [7, 8]

Інтереси регіону та держави вимагають формування максимально ефективної моделі побічного лісокористування, яка б була максимально горизонтально та вертикально розгорнена, тобто охоплювала максимальну кількість видів та усі 3 рівні. Формування такої моделі вимагає заінтересованості та співпраці підприємницьких та державних структур у реалізації ряду організаційно-економічних заходів.

1. Бойко М.М., Мікловда В.П. Лісові ресурси: ефективність їх використання й відтворення. – Ужгород: Карпати, 1994.
2. Бойко Н.Н. Лесной производственный комплекс Украинских Карпат. – Ужгород: Карпаты, 1989. – 178с.
3. Булатный И.П., Кретов Е.С. Побочное пользование лесом в современных условиях. // Лесное хозяйство. – 1996. – №4. – С.19-20.
4. Булгаков Н.К., Козьяков С.Н., Фесюк А.В. Технология заготовки и переработки недревесных ресурсов леса. – М.: Лесн. пр-сть, 1987.
5. ДАЗО. – Справа Р-181. – Опис 1. – Т.1.
6. ДАЗО. – Р-181. – Опис 1. – Справа 1726.
7. ДАЗО. – Р-181. – Опис 1. – Справа 1882.
8. ДАЗО. – Р-181. – Опис 1. – Справа 2041.

9. ДАЗО. – Р-181. – Опис 1. – Справа 2497.
10. ДАЗО. – Р-181. – Опис 1. – Справа 2654.
11. Дані Головного управління економіки Закарпатської облдержадміністрації.
12. Козирацький Л.А. Відтворення і раціональне використання недревної рослинності лісів. – К.: Урожай, 1975.
13. Комплексное лесное хозяйство. – М.: Агропромиздат, 1987.
14. Лист Міністерства лісової і деревообробної промисловості УРСР від 25 липня 1969 р. №1-3-12/348.
15. Никитенко Е.Б. Рациональное использование недревесных ресурсов леса. // Лесное хозяйство. – 2001. – №5. – С.8-9.
16. Николаев Г.В., Косицын В.Н. О рациональном использовании недревесных растительных ресурсов леса в России. // Лесное хозяйство. – 1999. – №1. – С.14.
17. Рушак М. Від простого контролера до справжнього господаря. // Новини Закарпаття. – 1996. – 27 лютого. – С.4.
18. Сенько С.І., Фурдичко О.І. Економіка комплексного використання і відтворення харчових ресурсів лісу. – Львів, 1997.
19. Советский энциклопедический словарь. – М.: «Советская энциклопедия», 1979.
20. Студеняк П.Ю., Країло М.І. Ми діти гір зелених. – Ужгород-Хуст, 2001.
21. Телишевский Д.А. Комплексное использование недревесной продукции леса. – М.: Лесная промышленность, 1986.
22. Терлецкий В.К. Незаменимые продукты леса. – Львов: Вища школа. – Изд-во при Львовском ун-те, 1985.